

Date: 9th March-2025

HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE'RIYATIDA METAFORALARNING MA'NO
XUSUSIYATLARI

Aripova Xolida

Farg'ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada metaforani tilshunoslikdagi o'рни haqida so'z borgan bo'lib. O'rgangan olimlarning fikrlari tahlil qilingan. Zamonavi she'riyatda qo'llanilgan metaforalar Halima Xudoyberdiyeva she'rlari misolida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: tilshunoslik, metafora, ko'chma ma'no, zamonaviy she'riyat.

Zamonaviy tilshunoslik metafora atamasiga ko'p duch kelamiz. Bu atama yunon tilidan olingan bo'lib ko'chirish degan ma'noni bildiradi. Ko'chimlar hayotimizda har bir jabhazida uchraydi. Borliqda mavjud bo'lgan narsa hodisalardan yangi fikrlar keltirilib chiqarish, yangi metaforalar hosil qilish inson ongi faoliyatining birlamchi hususiyatlaridandir. Metaforalar antik davrlardan buyon isonlarni qiziqtirib kelgan. Buyuk faylasuf Arastu metafora atamasini quydagicha ta'riflaydi. Metafora she'riy nutqda ifadalanuvchi ko'chma ma'noli so'z deya ta'riflaydi. Faylasufning bu fikrini ko'plab yunon olimlari qo'llab quvatlashadi.

Odatda, "metafora" atamasini eshitganimizda, biz uning badiiy adabiyot bilan uzviy bog'liqligini tasavvur qilamiz, unda u ajoyib badiiy obrazlarni yaratish uchun ishlatiladi. Biroq, bu nutqning ushbu burilishini qo'llashning yagona sohasi emas. Tilimizdagi so'zlarning juda katta qismi ko'p ma'nolidir, chunki kishilar o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchalarning har biri uchun alohida-alohida so'zlar qo'llayveradigan bo'lsa, so'zlarning soni o'ta ko'payib ketib, ularni xotirada saqlash mumkin bo'lmay qolardi degan fikrni ko'lab tilshunos olimlarimiz aytib o'tishgan. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qolgan bo'lar edi. Shuning uchun hamhar qaysi tilda sanoqli til birliklarning turli xil kombinatsiyalaridan cheksiz tushuncha va fikrlarni ifodalashga harakat qilinadi. Jahon tilshunosligida ham ko'chma ma'noni hosil qiluvchi so'zlarni tasniflashga doir bir qancha qarashlar mavjud.

Metaforalar adabiyotda, so'zlashuv nutqida ko'p qo'llaniladi. Shunga ko'ra odatiy nutqda qo'llanadigan metaforalar hamda badiiy asarlarda qo'llaniladigan metaforalarga bo'linadi. Olimlarning fikriga qaraganda ko'chma ma'noda so'z qo'llash nutqning ta'sir doirasini kuchaytiradi deb hisoblaydilar. Ba'zi olimlar esa nutqda ko'chma ma'noda qo'llash shart emas nutqda tushunarsiz muammoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi deb hisoblaydi. Metaforalarni o'rganish har bir tilda bo'lgani kabi o'zbek tilshunosligida ham chuqur o'rganilgan. M.M. Mirtojiev metaforalarni nutq hodisasiga va til hodisasaiga oid turlarga ajratadi. Olimning ta'rificha oddiy metaforani deyarli qisqargan o'xshatish deb bo'lmaydi. Oddiy metafora referentlarning oddiy qiyosiy, o'xshatishga; sintesteziya bir sezgida his qilingan referentning boshqa sezgi bilan his qilingan referentga belgilarini

Date: 9th March-2025

ongda umumlashtirib qiyoslanishiga, o'xshatilishiga asoslanadi.¹ Yuqorida ko'rsatilganidek barcha metaforalar asosan odatiy metaforalardir. Boshqa tilshunos olimlar ham metaforalar haqida turli xil fikrlarni aytib o'tganlar R. Qong'urov metaforani yashirin o'xshatish deb ta'riflaydi: oddiy qiyos ham doim asosiy ikki qismdan tashkil topadi, metaforada esa, faqat ikkinchi qismdagi o'xshatilgan narsa qoladi, o'xshagan narsa tushiriladi, lekin uning o'rni nutq jarayonida sezilib turadi. Shunga ko'ra metaforada tasvirlanayotgan narsa ana shu ikkinchi qism orqali idrok qilqinadi. M.Yo'ldoshev esa, tilshunoslikda mazmun jihatidan metaforalarning uch turi, ya'ni odatiy metaforalar, sintetik va jonlantirish metaforalarini borligini aytadi.² Fransuz tilshunosi J. Maruzo ko'chma ma'noli so'zlarni uch turga metafora, metonimiya, sinekdoxa ajratadi. Rus tilshunosi L. A. Buxalovskiy esa ko'chma ma'no hosil qiluvchi hodisani olti turga bo'lgan: metafora, vazifadoshlik, emotsionallik, metonimiya, xalq etimologiyasi sifatida, aloqadorlik. Zamonaviy rus tadqiqotlarining o'ziga xos xususiyati-metafora tahliliga kognitiv-munozarali yondashuvning nazariy va amaliy rivojlanishi bilan harakterlanadi. Siyosiy dunyoni turkumlashtirish va konseptualashtirishda metafora rolining birlashtiruvchi tavsifini A.N.Baranov, Yu.X.Karaulov, E.S.Kubryakova, T.G.Skrebtsova, A.P.Chudinov, Z.V.Budayevlar asarlarida ko'proq uchratishimiz mumkin.

Yana bir tilshunos olim metaforalarni sintetik metaforalarga ajratadi. Bunday ko'chimlardagi so'zlar ba'zi holatlarda o'zaro bir-biriga qarama qarshi ma'noda kelishi mumkinligini aytib o'tadi va unga oksumaron birikmalar deb ta'rif bergan N.Mahmudov metaforalarni so'z, so'z birikmasi, gap va mikromatn shaklidagi metaforalarga ajratishni takidlaydi. Olimlarning tahlil va izlanishlariga tayanadigan bo'lsak metafora ifodalanilayotgan fikrni aniq, tushinarli qilib ifodalashga yordam beradi. Shuning uchun u har bir matnda uchraydi. Metaforalar she'riy matnlarda ham ko'p qo'llaniladi. Biz tadqiqotimizni Halima Xudoyberdiyeva she'riyatiga murojat qildik.

“Umr oti chopog'on juda,
U yo'ldadir, yo'ldadir har choq.
Biz ham doim uning ustida–
Tutolmaymiz jilovin biroq”

Ushbu she'riy to'rtlikni quyidagicha tahlil qilamiz. Umr oti chopog'on juda jumlasida **Umr – ot:** Bu metafora inson hayotini tezkor va boshqarib bo'lmas kuchga qiyoslaydi. Ot, o'zining tabiati bo'yicha, energiya, harakat va erkinlikni ifodalaydi. Bu yerda umrning otga qiyoslanishi, uning dinamik xarakterini, to'xtovsiz davom etishini va tezligini ta'kidlaydi. Hayot, o'z yo'lida shiddat bilan olg'a intiladigan kuchli oqimga o'xshaydi.

Chopog'on: Bu sifat otning tezligini yanada kuchaytiradi. “Chopog'on” so'zi umrning shunchalik tez o'tishini ko'rsatadiki, inson bunga hatto ulgurmaydi ham. Vaqt o'tadi, lekin biz bu jarayonni to'liq anglab yetmaymiz.

¹ Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти
[Махмараймова Шохиста Тўхташевна](#) 2018.

² Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти
[Махмараймова Шохиста Тўхташевна](#) 2018

Date: 9th March-2025

Juda: Ushbu soʻz chopogʻonlikning kuchaytiruvchisi boʻlib xizmat qiladi. Bu umrning oʻtkinchiligi, uning tezligi chegaradan chiqqanini koʻrsatadi.

U yoʻldadir, yoʻldadir har choq:

Yoʻl leksemasi badiiy matnlarda juda koʻp qoʻllanilgan boʻlib asosan koʻchma maʼnoda uchratamiz. Sheʼriy parchada quyidagi maʼnolarni ifodalash uchun kelgan. Bu metafora hayotning yoʻlini anglatadi. Yoʻl maqsadga eltuvchi, toʻsiqlardan iborat, vaqtinchalik manzilgohlarni oʻz ichiga olgan uzun va murakkab sayohatdir. Umr otining yoʻlda ekanligi, hayotning doimiy harakatda ekanligini bildiradi. Harakat hech qachon toʻxtamaydi, garchi biz dam olmoqchi boʻlsak ham.

Har choq: Bu ibora umrning har doim yoʻlda ekanligini tasdiqlaydi. Vaqt toʻxtamaydi, shuning uchun umr oʻz yoʻlida doimiy ravishda davom etadi.

Biz ham doim uning ustida– tutolmaymiz jilovni biroq:

Uning ustida: Bu shuni anglatadiki, biz hayotning ichidamiz, uning bir qismimiz. Biz umrning bevosita ishtirokchisimiz.

Jilovni tutolmaslik: Jilov - nazorat, boshqaruv ramzi. Jilovni ushlay olmasligimiz hayotga toʻliq egalik qila olmasligimizni, taqdir hukmronligini anglatadi. Biz hayotni boshqarishga urinishimiz mumkin, lekin uning koʻp qismi bizning ixtiyorimizdan tashqarida boʻladi.

Biroq: Bu bogʻlovchi nazorat qilishga boʻlgan urinishlarimiz bekor ekanligini taʼkidlaydi. Biz hayot yoʻlida harakatlanamiz, lekin yoʻnalishni va tezlikni toʻliq oʻzgartira olmaymiz.

Ushbu misra insonning hayot oldidagi ojizligini, taqdirning qudratini va umrning oʻtkinchiligini aks ettiradi. U hayotning maqsadi, insonning oʻrni va vaqtning ahamiyati haqida oʻylashga undaydi. Biz umr otining ustida ekanligimiz faoliyatni, harakatni bildiradi, lekin jilovni tutolmasligimiz passivlikni, taslim boʻlishni anglatadi. Inson hayotda faol ishtirok etishi kerak, lekin uning koʻp narsalarga taʼsiri cheklangan.

Bir tomondan, jilovni tutolmaslik umidsizlikni uygʻotishi mumkin, chunki biz hayotni boshqara olmaymiz. Boshqa tomondan esa, bu taqdirni qabul qilishga, hayot oqimiga qarshi turmasdan, unga moslashishga undaydi.

Ushbu misra chuqur metaforik maʼnoga ega boʻlib, umrning oʻtkinchiligi, insonning ojizligi, taqdirning hukmronligi va hayotga boʻlgan munosabatimiz haqida oʻylashga chorlaydi. Misra oʻquvchiga har bir daqiqani qadrlash, hayotdan zavqlanish va taqdirga taslim boʻlish kabi murakkab tushunchalarni anglashga yordam beradi. Metaforalar orqali inson ruhiyatining murakkabligi, hayotning maʼnosi va insonning oʻrni kabi abadiy savollarga javob izlanadi.

Bitta-bitta, maydadan mayda

Qor yogadi, oqarmaydi yor.

Xuddi shunday, yuragim - naydan siyrak

Mayda toʻkilar kuy sheʼr

Ushbu sheʼriy parchada metaforik tahlili quyidagicha boʻladi, Ushbu sheʼr, ichki dunyo va tashqi olam oʻrtasidagi bogʻliqlik, samarasizlik, umidsizlik kabi mavzularni qamrab olgani uchun oʻrta darajada chuqurlikka ega.

Date: 9th March-2025

Har bir metafora (qor, yor, nay, siyrak, she'r) o'ziga xos ma'noga ega, lekin ular o'rtasidagi aloqalar yanada chuqurroq ma'nolarni ochib beradi. Misol uchun, "naydan siyrak" metaforasi yurakning zaifligini, "mayda to'kilar qo'y she'r" esa bu zaiflik natijasida yaratilgan mahsulotni ifodalaydi.

She'r, yangi va mukammal fikrlarni uyg'otishda o'rtacha darajada muvaffaqiyatli. U hayotda samarasiz bo'lish, maqsadga erisha olmaslik kabi tushunchalarga yangi bir nuqtai nazardan qarashga undaydi. Bu esa til orqali ifodalanadi.

She'rning asosiy ma'nosi - yaratuvchanlikdagi quvvatsizlik, samarasizlik va umidsizlik - aniq ifodalangan. Bu jarayonda tildagi chuqur ma'no ifodalovchi laeksemalardan o'rinli foydalanilgan. She'rda chalkashliklar deyarli yo'q. Metaforalar o'quvchi uchun tushunarli va oson qabul qilinadi.

She'r umidsizlik, qayg'u, norozilik kabi his-tuyg'ularni uyg'otadi. Lekin, bu his-tuyg'ular juda kuchli emas, balki sezilarli darajada. She'rda yorqin va unutilmas obrazlar yaratilgan. Qorning maydaligi, yurakning nayga o'xshatilishi, she'rlarning to'kilishi kabi tasvirlar o'quvchining xayolida aniq manzarani yaratadi. She'rda ishlatilgan metaforalar (qor, yurak, nay, she'r) oldin ham adabiyotda qo'llanilgan, lekin ularning birikmasi yangi va noyobdir. She'r muayyan darajada ijodkorlikni namoyon etadi, lekin u juda ham kashfiyotchi emas. She'r turli xil kontekstlarda, masalan, ijodkorlik muammolari, shaxsiy kamchiliklar, umuman hayotdagi maqsadga erisha olmaslik haqida o'ylash uchun ishlatilishi mumkin. She'rning ma'nosi turli xil auditoriyalarga qarab biroz o'zgarishi mumkin. Masalan, ijodkor odamlar she'rni o'z ijodiy muammolari bilan bog'lashi mumkin, boshqalar esa uni hayotdagi umidsizlik bilan bog'lashi mumkin.

"Bitta-bitta, maydadan mayda Qor yog'adi, oqarmaydi yor. Xuddi shunday, yuragim - naydan siyrak, mayda to'kilar qo'y she'r" she'riy parchasiga metaforik mukammallik nuqtai nazaridan baho beradigan bo'lsak, uning o'rta darajada chuqurlikka, aniqlikka va originallikka ega ekanligini ko'ramiz. She'r o'zining his-tuyg'ulari, obrazlari va ongiga ta'siri bilan ajralib turadi. Lekin, uning chuqurligi, kuchliligi va ijodkorligi yanada yuqori bo'lishi mumkin edi. Shunga qaramay, bu she'r o'z maqsadiga erishadi va o'quvchiga yaratuvchanlik, samarasizlik va umidsizlik kabi murakkab tushunchalar haqida o'ylashga undaydi. Halima Xudoyberdiyeva - o'zbek adabiyotining mashhur shoirasi bo'lib, uning she'rlari hissiyotga boy, samimiy va insoniy qadriyatlarni yuksak darajada tasvirlaydi. U mehr, sadoqat, vatanparvarlik va ona tabiat mavzularini yorqin ifodalagan. Tabiat, vatan va inson hayoti Xudayberdiyevaning she'rlarida ramziy va jonli obrazlar orqali gavdalanadi. U o'ziga xos badiiy tilga ega bo'lib, she'rlari o'quvchiga ruhiy zavq bag'ishlaydi. Uning uslubi soddaligi bilan birga, kuchli poetik ta'sirga ega.

Zamonaviy tilshunoslikda yangi tarmoqlarini o'rganish bilan bir qatorda metaforalarini ham o'rganish ham dolzarb masalaga aylanmoqda. Shu o'rinda zamonaviy she'riyatta metaforalarni tahlil qilish asosiy masalalardan biridir. Metafora — badiiy adabiyot va notiq so'zlarda keng qo'llanadigan badiiy tasvir vositalaridan biri bo'lib, bir narsa yoki hodisaning boshqa bir narsa bilan bevosita taqqoslanishi, qiyoslanishi yoki o'xshatishidir. Bu vosita ma'nolarni kengaytirib, tushunchalarni yanada jonli va ifodali ko'rsatishga yordam beradi. Metafora — adabiyotda fikrni boyituvchi, tasvirni

Date: 9th March-2025

jonlantiruvchi, o'quvchini hayajonga soluvchi va estetik zavq beruvchi muhim badiiy vosita hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'.Tursunov, B. O'rinboyev, A. Aliyev, O'zbek adabiy tili tarixi, (1995)-Toshkent, O'qituvchi.
2. Halima XUdayberdiyeva, Saylanma – jild , G'ofur G'ulom nomidagi nashiryot-matbaa ijodiy uyi – 2018.
3. G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurov, Q. Mahmudov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi, (2008), - Toshkent.
4. Xabiбуллаев А Адабий манбашунослик ва матншунослик. – Тошкент: 2020
5. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Фан, 1976.
6. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти
7. Оламнинг миллий лисоний тасвирида теоморфик метафоранинг когнитив аспекти
Махмараимова Шохиста Тухташевна

